

TOMKA BÉLA

A totalitarizmuselméletektől az „új társadalomtörténet”-ig

Változó hangsúlyok a Harmadik Birodalom értelmezésében

A modern történelemnek valószínűleg nincs más területe, melyet olyan intenzíven kutattak volna az utóbbi évtizedekben szerte a világon, mint a Harmadik Birodalom s a náci mozgalom történetét. Különösen a 60-as évek óta születtek fontos eredmények, jóllehet becslések szerint már a hatvanas évek elején átlépte a százezres határt csak a második világháború néhány évét témául választó publikációk száma. Azóta tovább nőtt a nácizmussal foglalkozó írások áradata. A megjelent munkák száma annyira nagy, hogy van szerző, aki egyenesen „historiográfiai inflációról”¹ beszél, amely maga is a tanulmányozás tárgyává válik.

Bár a feltárt forrásanyag egyre nő, s a legapróbb részletkérdésekről is monográfiák jelentek már meg, az átfogóbb megközelítések illetően fennmaradtak a viták, s korántsem beszélhetünk a nácizmus illetve a Harmadik Birodalom történetének általánosan elfogadott értelmezéséről. A viták az utóbbi másfél évtizedben talán hevesebbek, mint valaha. Véleményünk szerint ez a tény már önmagában is figyelemre méltó, s a vita messze túlmutat tulajdonképpen tárgyán. Jelzi a nyugati történetírás utóbbi évtizedekben végbement alapvető módszertani átalakulását is, ami talán a társadalomtudományok eredményeinek mind fokozottabb felhasználásával jellemezhető leginkább. A náci államról folytatott történészvitákban ugyanis kulcsszerepet játszanak a társadalomtudományokból átvett fogalmak és elméletek, a vitákban elfoglalt pozíciókat egyre inkább a történész elméleti-módszertani nézetei-elfogultságai, s kevésbé a tradicionális történészesszközök birtoklásában meglévő különbségek (forráskritika stb.) határozzák meg.

Látszólag teljesen nyilvánvaló, hogy a nemzeti szocializmus a fasizmus általános jelenségének egyik megnyilvánulása volt. A hazai történetírás és politikai publicisztika legalábbis a legutóbbi időkig szinte egyöntetűen olyan gyűjtőfogalomként használta a fasizmus terminológiát, amely magában foglalja a nácizmust is („német fasizmus”).² A nemzetközi történeti kutatás számára azonban korántsem ilyen problémamentes ez az általánosítás. Bár a nácizmus fasizmusként való értelmezése – mindenekelőtt a munkásmozgalom harci jelszavának, az antifasizmusnak eredményeként³ – már a két világháború között és a második világháború alatt megfigyelhető, az 1940–50-es évek Nyugat-Európájában a nemzeti szocializmust leginkább a totalitarizmuselméletek keretében elemezték. A nácizmust is magában foglaló, általánosító fasizmusfogalom használata ekkoriban kizárólag a (szovjet)marxista társadalomtudomány sajátja volt, s csak a 60-as években, Ernst Nolte könyvének megjelenésével – melyről még szót ejtünk a későbbiekben – vált nyugaton is újra elterjedté.

Egy másik, az előző kettőnél is heterogénebb irányzat szerint a náciizmus legmegfelelőbbben egyedi jelenségként értelmezhető: vagy szélsőséges antiszemitizmusát tekintve meghatározó ismérvének, vagy pedig a sajátos német történelmi fejlődés keretében keresve helyét. Főként a német „új társadalomtörténet” jeleskedett a „Sonderweg” (különút) tézisének kidolgozásában, mely szerint a felemás módon modernizálódó német társadalom preindusztriális, feudális és autoriter vonásainak fennmaradása éles ellentétbe került az expanzív tőkés gazdasági fejlődés, a kialakuló ipari társadalom egalitárius tendenciáival, s a Harmadik Birodalom létrejötté sokkal inkább ezek, mint a kapitalista viszonyok következménye volt. Bár ezt a modellt képviselői közül számosan – például Jürgen Kocka – összeegyeztethetőnek tartják a fasizmus- és totalitarizmuselméletekkel, a társadalomtörténeti kutatások jelentős hangsúlyeltolódásokat eredményeztek a Harmadik Birodalom értelmezéseiben.⁴ Újabbban pedig már a társadalomtörténet markáns módszertani differenciációjának is tanúi lehetünk a Harmadik Birodalom kutatásában.

Melyik interpretáció képes leginkább visszaadni a náciizmus lényegét? A fasizmus- vagy inkább a totalitarizmuselmélet(ek)et kell felhasználnunk? Vagy teljesen le kell mondanunk egy ilyen középszintű elmületről (R. K. Merton) a tisztán empirikus kutatást előtérbe helyezve, s a náciizmust egyedi jelenségként interpretálva kerülhetünk legközelebb megértéséhez? Esetleg a politikai szféra elemzésének eddigi dominanciája helyett a hétköznapi életet, a társadalmat magát elemző irányzat kínál megoldást? A következőkben az irodalom által e kérdésekre adott legjellemzőbb válaszokat tekintjük át.⁵

A Harmadik Birodalom történetének kutatása erősen nemzetközi jellegű. Különösen a második világháború utáni első két évtizedben születtek a meghatározó kutatási eredmények az angolszász országokban. A 60-as évek közepétől azonban a német – nyugatnémet – történetírás behozta hátrányát. A legfontosabb kérdésfeltevések azóta elsősorban nyugatnémet szerzőktől származnak, a viták egyre növekvő mértékben német viták, igaz, továbbra is élénk nemzetközi, főként angol-amerikai részvétellel. Ebből következően elsősorban a nyugatnémet historiográfia feldolgozását tartottuk feladatunknak.

A totalitarizmus fogalmát elsőként az olasz antifasiszta publicisztika használta a 20-as évek elején.⁶ Mussolini, és a fasiszta vezetés pozitív önértelmezésként – főként a „*stato totalitario*” összetételben – hamarosan átvette a kifejezést. Ez a fogalom náluk – például Gentilénél, az olasz fasizmus első számú ideológusánál – egy olyan rendszert jelölt, amiben megszűnik az állam és a társadalom közötti, a parlamentáris-demokratikus államokat jellemző szakadék. A nemzeti szocialisták is hasonló értelemben alkalmazták e fogalmat a hatalomátvétel előtt, de az ő ideológiájukban nem vált központi és hivatalos elemmé, sőt idővel szinte teljesen el is tűnt. A kortárs elemzők közül a baloldaliak (pl. Franz Neumann, Rudolf Hilferding) csak a fasiszta diktatúra(ka)t illették a totalitarizmus/totaliter kifejezéssel, a liberálisok-demokraták azonban az olasz mellett hamarosan – már a 20-as évek második felétől – a Szovjetunióra, 1933 után pedig a náci rezsimre is használták ezt a fogalmat. A liberálisok hangsúlyozták, hogy diktatúrák ugyan korábban is léteztek a történelemben, szembevetve azonban e despotizmusok és modern – fasiszta és kommunista – válfajaik között a minőségi különbség: az utóbbiak soha

nem látott mértékben alkalmazzák az indoktrinációt és a terrort, a manipulációt, mobilizálják a tömegeket. Véleményük szerint a hatalomgyakorlás ezen új vonásai teszik a német és a szovjet rendszert strukturálisan azonossá.

A totalitarizmusfogalom már ekkoriban rendkívül erős politikai töltéssel rendelkezett, amit jól mutat az, hogy a Ribbentrop–Molotov-paktumot követően felerősödött használata, ellenben néhány év múlva, a Hitler-ellenes koalíció éveiben a Szovjetunió már nem számított totaliternek az angolszász tudományban, hanem „helyére” Japán került. Az elmélet ezen kettős funkciója később is megmaradt: egyfelől a fasiszta-nemzetiszocialista és a kommunista rendszer(ek) összehasonlító társadalomtudományi analízisének eszköze lett, másfelől pedig a liberális demokráciák politikai-elméleti önvédelmi pozícióját volt hivatott erősíteni.⁷

A világháborút követő időszak totalitarizmuselméletének követői ezekhez a kortárs értelmezésekhez kapcsolódtak totalitarizmusfogalmuk mélyebb kidolgozásával. Közülük elsősorban a történeti-filozófiai irányultságú Hannah Arendt⁸, valamint a jogelméleti orientációjú Zbigniew K. Brzezinski és Carl J. Friedrich⁹ munkáit kell kiemelnünk.

Arendt megkülönbözteti a szabadságot csak korlátozó autoriter rezsimektől a szabadságot teljesen felszámoló totaliter diktatúrákat. Szerinte a totalitarizmus a modern társadalmak válságában alakul ki, melynek során a nemzetállam gyengül, az imperializmus megerősödik, az osztályok és értékek válságba kerülnek, s mindenekelőtt széttörnek az embereket összekötő kapcsok, a cselekvő polgár helyére az elhagyatottság és feleltetlenség érzése uralta tömeg lép. Ezek a 19. század utolsó évtizedeiben kialakuló viszonyok az első világháború alatt különösen felerősödtek. A totaliter ideológia átfogó és kizárólagos világmagyarázatával, a történelem megváltó céljának deklarálásával kínál egyfajta bizonyosságot az atomizált, elbizonytalanodott ember számára. Ezt azonban minden humánus feladva, elsősorban terror alkalmazásával igyekszik elérni. A terror mellett a manipulációt szolgáló, s nem a politikai hitben gyökerező ideológia a totaliter államok másik fő jellemzője.

Arendt totális államnak a Szovjetuniót és a náci Németországot tartja – a fasiszta Itáliát ellenben „csupán” autoriternek tekinti –, s ezek uralmi rendszerének árnyalt és meggyőző leírását adja. Különösen a nemzeti szocialista rezsimek radikalizálódó, önromboló sajátosságait ábrázolja plasztikusan. Az elemzett társadalmi jelenség kialakulására azonban – mint az talán e néhány soros ismertetésből is kitűnik – nem képes megfelelő magyarázatot nyújtani. Nyilvánvalóan elfogadhatatlan például az az érvelése, amely szerint a totaliter mozgalmak a tömegtársadalmak termékei, s csak abban az esetben funkcionálhatnak, „ha milliónyi embert átfognak”¹⁰, következésképpen csak Németország és a Szovjetunió lehet alkalmas terep számukra, de pl. Olaszország már nem.¹¹

Míg Arendt inkább a totaliter rendszerek történeti vizsgálatának szentelte munkáját, s egyfajta történeti leíró reáltipikus definíciót nyújt, Carl J. Friedrich kísérletet tett egy ideáltipikus totalitarizmusfogalom megalkotására. Zbigniew Brzezinski közreműködésével írt nagyhatású munkájában a totalitarizmust olyan tünetegyüttesnek tekinti, melynek egyes alkotórészei más ural-

mi formákban is megtalálhatók, együttesen azonban csak a totaliter rendszerekben jelentkeznek. A szindróma hat fő jellemzője a következő:

1., Egy hivatalos ideológia, amely az élet minden területét átfogja, s a fennálló társadalom radikális elvetése mellett céljaként az emberiség ideális földi végállapotának megteremtését hirdeti.

2., Hierarchikusan és oligarchikusan felépülő, egy személy által vezetett tömegpárt kormányzása, melynek az összlakosság körülbelül 10%-a tagja, s amely a bürokrácia fölött vagy azzal összeolvadva működik.

3., A társadalom és az állam, de maga a párt feletti ellenőrzést is egy terrorisztikus titkosrendőrség gyakorolja. A terrorrendszer a rezsim tényleges ellenfelei mellett potenciális vagy önkényesen kiválasztott „ellenséges” osztályok és fajok ellen irányul.

4., A politikai vezetés fegyvermonopóliuma.

5., A párt hírmonopóliuma a tömegkommunikáció fejlődése által technikailag adódó lehetőségek kihasználásával.

6., Központilag irányított gazdaság.¹²

A totalitarizmust Friedrich is egy új, sajátos uralmi formának tartja, melynek jellemzői mind a kommunista, mind pedig az általa szélesebben értelmezett fasiszta diktatúrákban megtalálhatók, „ezek sokkal inkább hasonlítanak egymásra, mint más államrendszerekre, az utóbbiakba beleértve az autokrácia régebbi formáit is.”¹³ Míg Arendt a náci rendszert egy állandóan változó, akcionista rendszerként jellemezte, Friedrich – a korban elterjedt nézőpontnak megfelelően – a náciizmus monolitikus leírását adta. Igyekezett azonban Arendtnél meggyőzőbb magyarázatot adni a totalitárius diktatúrák kialakulására, amit főként a technikai fejlődés eredményének tekint, s ebben különösen a modern kommunikációs eszközöknek és fegyvereknek tulajdonít nagy jelentőséget. Leonard B. Schapiro – szintén kiemelkedő totalitarizmus-szakértő – ellenben úgy véli, hogy a technikai fejlődés nélkül ugyan nem lett volna lehetséges a lakosság átfogó ellenőrzése, de ez önmagában még nem megfelelő magyarázat a náci és a bolsevik diktatúrák speciális módszereire, melyeknek számos párhuzama található korábbi türanniákban is. Véleménye szerint a totaliter hatalmi rendszer igazi jellegzetessége dinamikus természetű, az, hogy „az új vezérek mindent meg akarnak változtatni, mégpedig nem csupán anyagi tekintetben, hanem a fennálló értékrendet illetően is.”¹⁴

A totalitarizmuselmélet az 50-es évek óta igen nagy hatást gyakorolt a náciizmus történetének feldolgozásaira, amit több olyan munka jelez, mint a Harmadik Birodalom korai történetének – szinte példátlan módon több évtizede standardmunkának számító – összefoglalása Karl Dietrich Bracher és társai tollából.¹⁵ E könyv időtállóságában nyilvánvalóan az is közrejátszott, hogy Bracher nem alkotott a Friedrichéhez hasonló merev, a dinamikát kizáró definíciót. Számára „a totaliter diktatúrák döntő jellemvonása: a totális uralmi igény és vezérelv, a kizárólagos ideológia és a kormányok és kormányzottak azonosságának fikciója.”¹⁶

A totalitarizmus Bracher felfogásában sem csupán a két világháború közötti, hanem az azt követő korszak jelensége is. Az új technikai eszközök modern diktatúrák kialakulására nyújtanak lehetőséget, melyek a tömegek mobilizálásának és indoktrinációjának soha nem látott fokával rendelkeznek.

Emiatt úgy véli, hogy az elmélet elvetése – gyenge pontjai ellenére – komoly veszélyekkel járna a parlamentáris demokráciák szellemi önvédelmi képessége szempontjából. Az alapvető különbség a szabadság és az elnyomás, a demokrácia és a diktatúra között van, s nem a kapitalizmus és a szocializmus között – állítja –, s éppen ennek felismerését teszi lehetővé a totalitarizmuselmélet. Bracher ennek megfelelően nagy aggodalommal fogadta a rivális fasizmusfogalomnak az 1960-as évektől megfigyelhető reneszánszát, ami szerinte politikailag a kommunista diktatúrák elleni kritika gyengülésével jár, mivel az antikommunizmus többé már nem totalitarizmuskritikát jelent, hanem potenciális fasizmusként jelenik meg, hiszen maga is a fasizmus egyik fontos jellemzője. „A fasizmusfogalom általánosodása a totaliter és a demokratikus politika közötti különbségtétel rovására történt. A szellemi következmények beláthatatlanok,”¹⁷ – írja – hiszen így a demokrácia-totalitarizmus helyébe a fasizmus-kommunizmus alternatíva lép. Ez az érvelés – a napi politikai szempontok prioritása a tudományosakkal szemben – a legtöbb megfigyelő szerint egyben Bracher álláspontjának legfőbb gyengeségét jelenti. Bracher a totalitarizmuselméletek legelszántabb védelmezői közé tartozott még az 1980-as években is,¹⁸ amikor érdekes módon a totalitarizmuselméletek egyfajta újjászületése volt megfigyelhető, melynek elsősorban politikai okai voltak, mindenekelőtt a szélsőbal- és szélsőjobboldali mozgalmak térnyerése valamint a nemzetközi enyhülés átmeneti apálya.¹⁹

E reneszánsz azonban valóban csupán átmeneti jelenség volt, mivel a totalitarizmuskonceptió a 60-as évektől kezdve – a fasizmuselméletek növekvő újbóli recepciójával párhuzamosan – mindinkább válságba került. Nyilvánvalóan közrejátszott ebben az, hogy a Szovjetunió, s különösen az európai kommunista országok jelentős változásokon mentek keresztül: a terror, a tömegpropaganda, a párt hatalmi monopóliuma egyre inkább veszítettek jelentőségükből számos kortárs szakértő szerint a posztstálinista államok a modern ipari társadalom követelményeinek hatására autoriter állammá fejlődtek vissza. Friedrich és Brzezinski paraméterei tehát egyre kevésbé tükrözték a „totaliter” rezsimek valóságos állapotait. Ők – a változásokkal lépést tartani igyekezvén – oldották eredeti koncepciójuk merevségét: a náci Németországot és a sztálini Szovjetuniót, mint a totalitarizmus különlegesen szélsőséges változatait megkülönböztették a normálesettől, s elismerték, hogy korábban egyes esetleges vonásoknak túl nagy jelentőséget tulajdonítottak. Primér- és szekunderjelenségeket különítettek el a totális államok jellemzői között. Az előbbiek sorában főként egy új társadalmi értékrend elfogadtatásának illetve érvényesítésének törekvése szerepelt, míg az utóbbiakhoz például a párturalom, a tömegpropaganda tartozott.²⁰

Bár néhány fontos, a totalitarizmuselméletekkel szembeni ellenvetés már eddig is szóba került, a következőkben bírálóinak legfontosabb érveit igyekszünk röviden számba venni. A totalitarizmuselmélet egyes marxista kritikái szerint maga a fogalom csupán a hidegháború tisztán politikai célokat szolgáló terméke, egy anti-ideológia, amely a Szovjetunió lejáratására szolgált, így tudományosan értékelen. Ez az érvelés természetesen nem fogadható el, mert – mint láttuk – a fogalmat már az 1920-as évektől kezdve használták. Ezenkívül ez a kijelentés maga is politikai argumentáció, ami nem

mond semmit arról, hogy a totalitarizmus más fogalmaknál alkalmasabb-e a jelölni kívánt jelenségek elméleti megragadására vagy sem.

Egy másik – szintén marxista – kritikai irányzat szerint az elmélet megengedhetetlenül elhanyagolja az egyes politikai rendszerek lényegét, azaz céljait, szándékait. Werner Hofmann a csak körülményesen lefordítható „Beharrungsdiktatur”-nak („fenntartó” diktatúra) nevezi Hitler rendszerét, ami a meglévő uralmi pozíciók biztosítását volt hivatott szolgálni, míg Sztálin rezsimét „Erziehungsdiktatur”-nak („nevelő” diktatúra) tartja, amelynek feladata a Szovjetunióban időszerű „eredeti tőkefelhalmozás” felgyorsítása volt.²¹ A Szovjetuniót pozitív céljait tekintetbe véve nem lehet azonosítani a náci Németországgal, következésképpen a totalitarizmust a náciizmusra esetleg lehet alkalmazni, de a kommunizmusra nem – véli Hofmann. Az általa alkalmazott terminusokkal szembeni jogos ellenvetésnek tűnik, hogy nem csupán Sztálinnak, hanem Hitlernek is szándéka volt egy – igaz, más szempontú – „átnevelés”. Ennél is fontosabb azonban a nyilvánvaló módszertani probléma: a nem vizsgálható jövőre vonatkozó kijelentés nem is cáfolható, s ezért egy rezsim jövőjét nem lehetséges egy másik rendszer jelenével összevetni. Mivel Hofmann ezt teszi, közel kerül a sztálinizmus apológiájához, melyben a célok legitimálják a diktatórikus módszereket.²²

A totalitarizmuselméletet emellett is több lényeges ponton érte kritika. A talán legfontosabb bírálat szerint elvonatkoztat a totaliter struktúrák átöröszését lehetővé tevő társadalmi és gazdasági előfeltételektől, s így az uralmi rendszer, terror, propaganda, egypártrendszer válik az összehasonlítás zárólagos kritériumává, jóllehet a német és szovjet diktatúra gazdasági és társadalmi előfeltételei egészen eltérőek voltak. A már erősen iparosodott náci Németország gazdasága például közel sem állt olyan mértékben állami kontroll alatt, mint a Szovjetunióé, központilag irányított gazdaságról pedig semmiképpen nem beszélhetünk a Harmadik Birodalomban.

Ezenkívül az 1960-as évek közepe óta a náci bel- és gazdaságpolitika, bürokrácia stb. mind mélyebb kutatása nyomán egyre több kutató véli úgy, hogy a Harmadik Birodalom közel sem tekinthető olyannyira monolitikusnak, mint azt a totalitarizmuselmélet sugallja, vagy ahogy az például Friedrich tanulmányaiból kitűnik. Ehelyett sokkal inkább egyfajta struktúranélküliség, belső anarchizmus jellemezte. A Harmadik Birodalom uralmi rendszerének leírására alkalmasnak tűnik a „polikrácia” fogalma, ami több autonóm, egymással versengő uralmi centrumot jelent.²³ Hitlernek állandó kompromisszumokkal s radikalizációval kellett újra és újra biztosítania uralmát. Így „tényleges uralma a gazdaság-, társadalom-, és kultúrpolitika területén igen korlátozott maradt, sőt gyakran nem is létezett” – írja Peter Hüttenberger a kérdést illetően klasszikus tanulmányában.²⁴

Nem csupán a Harmadik Birodalom esetében vált azonban nyilvánvalóvá, hogy a totalitarizmusfogalom nem teszi lehetővé a totaliter program és uralmi igények, valamint a tényleges uralmi struktúrák közötti különbségtételt. Mint jeleztük, a szocialista országok fejlődésének fényében az 1960–70-es években egyre inkább teret nyert az a felismerés, hogy a poszt sztálinista rendszerek társadalmi-politikai változásai és konfliktusai nem írhatók le a totalitarizmuselmélet(ek)ből nyert kategóriákkal. Nem igazolódtak az elmélet

azon tézisei sem, melyek szerint a totaliter uralom feltétele egy (karizmatikus) teljhatalmú vezér, a totalitarizmus önmagában vett cél, s az sem, hogy a totalitarizmus szükségszerűen mindinkább totalitárius kell legyen.

A kritikák ellenére egy koncepció-pluralizmus (pragmatizmus?) jegyében lehet létjogosultsága a totalitarizmus fogalmának is – mint egy elemzési eszköznek a többi között –, főként azért, mert ugyanazon történeti jelenség különböző célú leírására más és más fogalmak lehetnek alkalmasak. A totalitarizmusfogalom jól definiálva azt hangsúlyozza, ami valóban közös például a sztálini Szovjetunió és a náci Németország között: kizárólagosságra való törekvés, hasonló uralmi technikák stb. Az ilyen szempontú összevetés pedig tanulságokkal járhat e rezsimek megértése szempontjából. Ugyanakkor tudatában kell lennünk a súlyos ellenérveknek is, melyek arra figyelmeztetnek, hogy a totalitarizmus fogalmának használata főként nem komparatív értelemben célravezető.

Mint jeleztük, a Német Szövetsegi Köztársaságban, s más nyugat-európai országokban a második világháború után jóideig Mussolini mozgalmát és rendszerét emlegették fasisztaként, a német „fasizmusra” a nemzeti szocializmus, Hitler-állam, Harmadik Birodalom megjelöléseket alkalmazták, úgyszólván szinonimaként.²⁵ A nácizmust ekkoriban csak a marxista szerzők értelmezték a fasizmuselméletek keretében, melyek iránt az 1960-as években megnőtt az érdeklődés. Ehhez jelentősen hozzájárult Ernst Nolte 1963-ban megjelent és nagy visszhangot kiváltott műve.²⁶ Ettől kezdődően mindinkább előretörték a történetírásban a nem marxista fasizmusinterpretációk is.

Klaus Hildebrand nyomán az utóbbi évtizedek fasizmuskutatásának három fő áramlatát különböztethetjük meg:²⁷

- 1., A marxista;
- 2., az elsősorban Ernst Nolte jegyezte ún. „fönelológiai”-eszmétörténeti; és
- 3., a strukturalista-funkcionalista – vagy másként szociológiai –, illetve az ezzel rokonítható, a fasizmust a modernizációelméletek keretében értelmező irányzatot.

A fasizmuselméletek következő áttekintésénél is mindenekelőtt azt a szempontot érvényesítjük, hogy azok mennyiben alkalmasak a nácizmus leírására.

1., Az ortodox „ügynökelmélettől” a bonapartizmuselméletig terjedő skálán elhelyezkedő marxista fasizmuselméletek közös vonása az, hogy a fasizmust valamilyen formában a kapitalista rendszer következményének tekintik. Az előbbieket a fasiszta rezsim (nácizmus) és a monopolkapitalizmus teljes strukturális azonosságának tételéből indulnak ki, míg az utóbbiak – a nagytőke és a nácizmus közötti szoros kapcsolat elismerése mellett – azt állítják, hogy a Harmadik Birodalomban – növekvő mértékben – jelen volt a végrehajtóhatalom relatív önállósulása, a politika primátusa.

A kapitalizmus és fasizmus strukturális azonosságának tétele már a 20-as években kanonizálódott a kommunista mozgalomban. A Kommunista Internacionálé 1924-es V. kongresszusa a nagyburzsoázia proletariátus elleni pusztító harci eszközöként aposztrofálta a fasizmust. Főként német és olasz

munkásmozgalmi vezetők (Karl Radek, Clara Zetkin, Antonio Gramsci, Palmiro Togliatti) hasztalan hívták fel a figyelmet már a 20-as években a Komintern által megjelölt tisztán prokapitalista funkció és a tényleges társadalmi bázis közötti ellentmondásra, fellépésüket szektásként, revizionistaként bélyegezték meg a kommunista mozgalomban. Ráadásul a Komintern állásfoglalása szerint a kapitalizmus ezen halódó korszakában minden nem kommunista párt fasiszta jellegűvé válik. Az ortodox álláspont a Komintern VB 13. plénumának közismert, 1933 decemberében született meghatározásában is tükröződött, amely egészen a legutóbbi évekig a szovjetmarxizmus hivatalos definíciójának számított. Eszerint „a fasizmus a fináncstőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább szárnyának nyílt, terrorisztikus diktatúrája.” E meghatározás Lenin imperializmuselméletének alapján állítja, hogy a kapitalizmus küszöbön álló, objektíve elkerülhetetlen összeomlását a monopoltőke legreakciósabb stb. csoportja tömegmozgalom segítségével igyekszik elhárítani. Így juttatja hatalomra a fasiszta pártot, amivel csupán a polgári állam egy újabb formája keletkezik. Ez történt Németországban is: a burzsoázia a náci diktatúrával tett kísérletet a kommunista mozgalom felszámolására. Eltűntek a parlamenti díszletek, de a társadalmi alap, a monopoltőke uralma nem változott a weimari köztársasághoz képest, csak formája lett más.

Ez az interpretáció teljesen figyelmen kívül hagyja a náci diktatúra kialakulásának folyamatát, mindenekelőtt az NSDAP széles társadalmi bázisát. Nem képes magyarázni azt, hogy e párt tízmilliót jóval meghaladó választói táborral rendelkezve jutott hatalomra, ahogy a „fasiszta” rendszer kétségtől megfigyelhető önállósulási tendenciáira sem képes fényt vetni. E felfogás szerint nem a diktatúra formája, hanem társadalmi funkciója a döntő (*cui bono*). Mivel azonban ez egy hagyományos katonai diktatúra és a náci rendszer esetében e nézet hívei számára teljesen azonos, a definíció szükségszerűen a fasizmusfogalom felhígulásához vezet.

A kapitalizmus és a fasizmus viszonya fontos az interpretáció szempontjából, de önmagában nem magyarázza a náciizmus kialakulását. Miért Németországban, s nem például a szintén kapitalista Egyesült Államokban alakult ki fasiszta diktatúra? Emellett ez az elmélet a náciizmus faji politikáját, Hitler jelentős szerepét szintén képtelen súlyának megfelelően beilleszteni az interpretációba. Milyen érdeke fűződött a nagytőkének a totális háborúhoz, melyben termelőeszközeinek tömege semmisült meg? Miért szövetségzett a kispolgárság a nagytőkétől való félelme következtében egy olyan mozgalommal, amely –állítólag– kizárólag a nagytőke érdekeit képviselte?

A társadalmi bázis és a társadalmi funkció közötti ellentmondást próbálja feloldani a bonapartizmuselmélet. Képviselői elismerik, hogy a fasizmusnak sikerült széles tömegeket megnyernie, s ezért autonóm tényező volt, nem pedig kizárólag a monopoltőke eszköze. Tömegbázisa azonban még –vélik– nem lett volna elegendő a hatalmrakerüléséhez, ehhez hatalmi vákumra, az osztályerők egyensúlyára volt szükség, melyben a végrehajtó hatalom önállósulása következhetett be. Ebben a „patthelyzetben” a burzsoázia lemondott a politikai hatalomról a fasiszta (náci) párt javára, azért, hogy gazdasági hatalmát megtarthassa. A fasiszta (náci) párt azután a végrehajtó hatalmat megszerezve egyre inkább függetlenedett eredeti szövetségeseitől, jólle-

het az uralkodó rétegek gazdasági-társadalmi dominanciája nagy mértékben fennmaradt. Ez a momentum – az önállósulás mértéke – képes lehet az olasz és német eset közötti különbségek magyarázatára is: az önállósulás Németországban szélsőségesebb formát öltött, mint Olaszországban.

Az elmélet gyökerei a marxi bonapartizmuselmzésig nyúlnak vissza, amely a Louis Bonaparte 1851-es államcsínye nyomán kialakult rendszert vizsgálja. Karl Marx szerint a hatalomért folytatott harc közben olyan egyensúlyi állapot alakult ki a fő osztályok között a korabeli Franciaországban, melyet Louis Bonaparte a bürokrácia, a katonatiszti réteg stb. támogatásával, s tömegmozgalomra támaszkodva kihasználhatott a hatalom megszerzésére. Ezáltal az állami végrehajtóhatalom relatív önállósulása következett be a társadalmi osztályokkal szemben. A bonapartizmuselméletet az olasz esetre elsőként Otto Bauer és August Thalheimer alkalmazták 1924-ben illetve 1930-ban megjelent munkáikban. Szerintük a végrehajtóhatalom függetlenedése csak részleges, s ennyiben ideiglenes volt, mert a politikai hatalomra korlátozódott, míg mások – többek között Rudolf Hilferding – a náci állam esetében az önállósulást totálisnak tartották.²⁸ A bonapartizmuselmélet ekkoriban, a két világháború között csak igen kevés követőre talált, s ezek is összeütközésbe kerültek a kommunista mozgalommal. A teória az 1960-as években, nyugati marxisták körében élte másodvirágzását, amikor olyan újabb variációi is kialakultak, mint Nicos Poulantzas neogramsciánus elmélete, amely kitüntetett figyelmet szentel a politikai válság szerepének a fasiszmus hatalomrajutásában.²⁹

A bonapartizmuselmélet minden értéke ellenére rendelkezik hiányosságokkal is: egyrészt a kapitalizmus általános válságából kiinduló elmélethez hasonlóan nem képes megválaszolatot nyújtani arra a kérdésre, hogy a többi kapitalista országban, mint Franciaország, vagy a USA miért maradt fenn a demokrácia. Ugyancsak kevésbé képes magyarázni a náci ideológia és gyakorlat olyan elementáris jelenségét, mint a szélsőséges rasszizmus.

2., Ernst Nolte a fasiszmust a transzcendencia elleni fellépésnek tekinti. A transzcendenciát sajátosan értelmezve egyrészt az emberiség evilági emancipációra és haladásra irányuló törekvését érti („gyakorlati transzcendencia”) alatta, másrészt a földöntúli életben való hitet, melyben az „abszolút egész” elérésére való törekvés nyilvánul meg („elméleti transzcendencia”). A liberális társadalomban kapcsolat, s törékeny egyensúly létezik a két típusú transzcendencia között. Ezt rombolja le a bolsevizmus a gyakorlatira helyezve a hangsúlyt. Szerinte tehát a fasiszmus a demokratizáció, szekularizáció, nemzetközi integráció egyetemes folyamata elleni lázadás volt a két világháború között. Fasiszmusinterpretációja a maga által „fenomenológiaiainak” nevezett módszereknek megfelelően a fasiszmusok önértelmezésén, megnyilvánulásain alapul. Ez utóbbihoz tartoznak cselekvéseik is, melyekben – így Nolte – a liberális demokrácia elleni fellépésük és főként antimarxizmusuk nyilvánul meg. Definíciója szerint „a fasiszmus antimarxizmus, ami egy az ellenfelével szemben radikálisan fellépő, s ennek ellenére rokon ideológiával, s közel azonos, de mégis jellegzetes módszerrel kívánja azt (ti. a marxizmust –T.B.) megsemmisíteni, mindig a nemzeti autonómia és önértelmezés (Selbstbehauptung) kereteiben.”³⁰ Ennek alapján az egyes fasiszta mozgalmak között olyan azo-

nosságokat („fasiszta minimum”) vél felfedezni (antimarxizmus, antiliberalizmus, antikonzervativizmus, vezérelv, párthadsereg, totaliter célok)³¹ melyek lehetővé teszik, hogy a két világháború közötti időszakot „a fasizmus korszaká”-nak tekintsük.

Nolte fenomenológiai módszere főként azt jelenti, hogy elsősorban a fasiszta vezetők (Mussolini, Hitler, Charles Maurras) megnyilvánulásait elemzi ideológiai-pszichológiai szempontok alapján. A szocioökonómiai analízist Nolte tudatosan elutasítja, mivel azt nem tartja kielégítőnek. Ez a metodológia már önmagában problémákat vet fel, hiszen a mozgalmak, s főként a rezsimek természetére vonatkozóan nem lehet a – mégoly szélesen értelmezett-megnyilvánulásokból feltétlenül találó következtetéseket levonni. „Mit jelent (...) a 'gyakorlati transzcendencia', ha nem a modern társadalom által adópolt gazdasági tényezőket...? S ha ez igaz, e tényezők figyelmen kívül hagyásával, hogyan várhatunk megfelelő eredményeket a modern társadalom elemzésében?”³² – kérdi joggal Wolfgang Sauer. Véleménye szerint Nolte módszere ellentétbe kerül saját „gyakorlati transzcendencia”-koncepciójával. Hildebrand azért bírálja Noltét, mert „a fasizmus lényegének szellemi történeti meghatározása során egyszerűen a fasizmus fogalmilag is megfogható létezéséből indul ki, ami azonban éppenséggel a vita tárgyát képezi. A fenomenológiai szemléletnek ugyan sikerül leírnia a politikai uralom és szervezet fasisztának nevezett típusának különböző intenzitású megjelenési formáit Európában, ezzel azonban még nem igazolja a jelenség meglétét. A parlamentarizmus és kommunizmus egyidejű és azonos súlyú létezése következtében a Nolte által megalkotott fasizmusfogalom nem képes meggyőzően bizonyítani a korszakos jelentőséget ...”³³

Döntően egyetértéssel találkozott azonban Nolténak a fasizmus „nem azonos azonosságáról” alkotott tézise. Ez az alapvető ambivalencia azt jelenti számára, hogy a fasizmus antibolsevista céljait a bolsevizmuséhoz hasonló eszközökkel igyekszik megvalósítani.

3., A strukturalista-funkcionalista – vagy egyesek által szociológiaiinak nevezett – irányzat szerint a fasizmus kialakulása a „reziduális elitek”-nek a modern ipari társadalom fejlődéstendenciáival szembeni ellenállásával magyarázható egy olyan meghatározott történelmi időszakban, amikor a veszélyeztetett tradicionális uralkodó elitek a kommunista hatalomátvételtől is fenyegetve érzik magukat.³⁴ A fasizmus kettős elhárító funkciójának megfelelően „mind a kapitalizmus és szocializmus, s mind a nagy kapitalisták és nagy szakszervezetek elleni tiltakozás volt”.³⁵

A strukturális-funkcionális magyarázattal szembeni legfőbb szokásos ellenvetés az, hogy túlbecsüli a reziduális elitek szerepét a tömegmozgalommal szemben. Másrészt kétséges az is, hogy Németországon kívül mely más államokra illik még a pluralista ipari társadalomra való átmenet szakaszának feltételezése – a kelet-európai államokra semmiképpen sem. A német eset sok szempontból éppenhogy kivételes volt („Radikalfaschismus”), ráadásul nem állítható az sem, hogy egyértelműen a meglévő társadalmi struktúrát konzerválta volna.³⁶

A fasizmusfogalom használata ellen szól rendkívüli inflálódása, melynek szimptomái közismertek. Megjelentek a különböző hibrid formái a

nyelvhasználatban, mint klerikofasizmus, agrárfasizmus, anarchofasizmus stb. A kommunista országok politikája és hivatalos tudománya számtalan autoriter nem-kommunista rezsim megjelölésére ezt használta, a fasizmus és kapitalizmus közötti elválaszthatatlan kapcsolatot feltételezve. Így lett fasiszta Pilsudski, Papen, Primo de Rivera, Dollfuß vagy Franco rendszere, és az egyik vezető keletnémet fasizmusszakértő munkájában ennek következtében válnak a Horthy-rendszer az első fasiszta rezsimmé. Ráadásul a parlamentáris országok, főként az Német Szövetségi Köztársaság és az Egyesült Államok bizonyos politikai tendenciáit is mint fasisztát illetve fasisztoidot bélyegezték meg. Nem csupán a kommunista országokra, hanem a nyugati baloldalra is jellemző volt ez, különösen az 1960-as évek második felétől, ami – mint K. D. Bracher is hangsúlyozza – a diktatúrák „bagatellizációját” jelenti, mert ezzel egy fazékba dobálunk mindent, mindegy, hogy katonai rezsimokról, (...) latin-amerikai oligarchákról, vagy pedig nyugati demokráciákról van szó...”³⁷ Ennek eredménye vagy mindenféle diktatórikus tendencia demonizációja, vagy az olasz fasiszta és különösen a náci rezsim lebecsülése, azok minden borzalmával együtt – tartja Bracher. Az is meggyőződése, hogy a fasizmuselméletek túlságosan absztraktak ahhoz, hogy érzelmi érintettséget váltsanak ki a demokrácia védelme érdekében, erre csak a totalitarizmuselméletek képesek.

Az általános fasizmusfogalom használata elleni másik igen fontos érv az, hogy ez az egyes „fasizmusok” közötti rendkívül jelentős különbségeket teljesen nivellálja, s ezáltal lehetetlenné teszi a náciizmus egyedi vonásainak felismerését. Így célszerűbb az egyes mozgalmak illetve rezsimok terminusainak differenciált használata, de legalábbis a náciizmus megkülönböztetése.

A fasizmuselméletek érvényességének vizsgálatában nyilvánvalóan igen nagy szerep juthat az összehasonlításnak. Különösen sokatmondó lehet számunkra az olasz fasizmus és a nemzeti szocializmus összevetése, főként azért, mert a történetírásban fasisztának tekintett mozgalmak közül csak ezek voltak képesek a rezsimszakaszba is eljutni – Franco például hatalomra jutva csupán autoriter rendszert épített ki. A kétségtől megkérdő számos hasonlóság mellett (vezér-gondolat, tömegmozgalom, ideológiai rokonság) az irodalom – természetesen nem minden vita nélkül – a következő fő eltéréseket konstátálja:

1., A náci faji ideológia szélsőségségének még megközelítőleg sem találhatjuk itáliai megfelelőjét.³⁸

2., A náci az állam és a társadalom lényegesen nagyobb fokú ellenőrzést valósított meg, mint a fasiszták Olaszországban.³⁹

3., Míg a náci rezsimet extrém módon agresszív külpolitikai célok jellemezték, melyek egy rasszista világuralom kiépítésére irányultak, az olasz fasiszták tradicionális imperialista külpolitikai célokat követtek (imperio romano, gyarmati uralom).⁴⁰

4., Hitler olyan különlegesen fontos integratív szerepet foglalt el a náci rendszerben, amivel Mussolinié nem vetethető össze.⁴¹

5., A két rezsim kialakulásának szocioökonómiai körülményei igen eltérőek voltak.

A Harmadik Birodalom és a sztálini Szovjetunió illetve a nemzeti szocializmus és az olasz fasizmus közötti jelentős különbségek arra intenek bennünket, hogy a náciizmusra vonatkozóan óvatosan alkalmazzuk az összehasonlító totalitarizmus- és fasizmusfogalmat. E problémát még a totalitarizmus- illetve fasizmusfogalom mellett érvelő teoretikusok is érzik, amit mutat az, hogy például Ernst Nolte a náciizmus esetében a „Radikalfaschismus”, az olasz változatnál pedig a „Normalfaschismus” fogalom bevezetését javasolja.⁴² Nyilvánvaló, hogy az ehhez hasonló meghatározásokat igen csekély különbség választja el a nemzeti szocializmus egyediségét hangsúlyozó állásponttól, melyet az értelmezések egy újabb vonulatának tekintünk.

Saul Friedländer az antiszemitizmus Harmadik Birodalomban betöltött „központi es egyedi” szerepe miatt tartja a náciizmust egyedi jelenségnek.⁴³ Mások szerint a náciizmust mindenekelőtt Hitler személye tette azzá, ami volt. Hitler olyannyira befolyásolta pártjának, majd hatalomra jutva a Harmadik Birodalomnak a politikáját –mindenekelőtt antiszemitizmusával és élettérelméletével-, hogy azok az interpretációk, amelyek nem őt helyezik középpontjukba, szükségszerűen meghamisítják a német történelmet –állítja Klaus Hildebrand.⁴⁴

Az interpretációk ezen csoportját azonban mindenekelőtt az „új társadalomtörténet”-nek (Neue Sozialgeschichte) nevezett, az 1960-as évek végétől a Német Szövetségi Köztársaságban kialakult irányzat fémjelzi,⁴⁵ elsősorban a német „különút”, az úgynevezett „Sonderweg” elméletének kidolgozása révén.⁴⁶ Magát a „német különút” illetve az ezzel egyenértékű „különös német fejlődés” stb. fogalmat a legkülönbözőbb politikai-módszertani orientációjú szerzők alkalmazzák. Ennek megfelelően a tézis megjelenése is igen sokszínű, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ehhez hasonló elképzelések már a Vormärz időszakától kezdődően éltek a német történeti köztudatban. Ekkor a német különutasság többnyire pozitív értelmet nyert, mindenekelőtt a sajátos kulturális tradíciók hangsúlyozásával.⁴⁷ Mi most nem ezekkel, hanem a Sonderweg-elmélet második világháború után elterjedt kritikai válfájával foglalkozunk.

Ezúttal nem direkt módon a Harmadik Birodalom történetének interpretációjáról van szó. Az irányzat képviselőinek célja az, hogy ábrázolják azt a folyamatot, melynek során a német fejlődés egyedivé vált, eltért az angolszász és francia úttól („különút”), s kialakultak a német társadalom azon sajátos vonásai, melyek hozzásegítették a náciakat a hatalomrajutáshoz, s lehetővé tették a náciizmus egyedi rendszerének kialakulását.

A „Sonderweg” elmélete főként az első világháború előtti évekre koncentrál, hangsúlyozva, hogy Németországot a megkésett iparosodás, a torz nemzetfejlődés, illetve a nemzetállam késői kialakulása, a sikeres polgári forradalom hiánya jellemezte, s ez megkülönböztette olyan államoktól, mint Anglia, az Egyesült Államok vagy Franciaország. Az iparosodás előtti és autoriter-bürokratikus elitek, intézmények és értékek viszonylag erősen éltek még a 20. században is, ami hozzájárult az igazi parlamentarizmus hiányához, a völkisch-nacionalista-imperialista ideológiák sikeréhez, az agresszív-militarista politikai kultúra fennmaradásához. A rövidtávú tényezők mellett – mint az igazságtalan béke, az infláció, a gazdasági válság – főként ezek a hosszútávú

tényezők alapozták meg a náci hatalomátvételt. Rövidtávú problémák ugyan- is másutt is jelen voltak, mégsem alakult ki a nácihoz hasonló rezsim.

A német különút elképzelését – különösen az utóbbi két évtizedben – sok kritika érte. Mindenekelőtt azt szegezték ellene, hogy feltételezi egy „normál” fejlődés létezését. Ilyen „norma” azonban kritikusai szerint több ok miatt sem létezhet. Egyrészt minden nemzet történelmi fejlődése egyedi, s szinte lehetetlen „nyugati” mintáról beszélni: Franciaország útja rendkívüli módon eltért Angliáétól, azé pedig az Egyesült Államokétól. Másrészt a „norma” fogalma eleve értékítéletet feltételez.⁴⁸ A Sonderweg-tézis hívei persze vállalják ezt az értékválasztást, az azonban kétségtelen, hogy az angolszász államok egyes külpolitikai problémái (vietnami háború) és belpolitikai nehézségei (Anglia), valamint a második világháború utáni mind vonzóbb német fejlődés következményeként erősen megkérdőjeleződött, hogy „normaként” szolgálhat(ott)-e az Egyesült Államok vagy Nagy-Britannia útja a németek számára.

Ezenkívül néhány angolszász történész – mindenekelőtt David Blackbourn, Geoff Eley és Richard Evans⁴⁹ – úgy véli, hogy a Kaiserreich lényegesen modernebb volt, mint azt feltételezni szokás, s politikai, szociális és kulturális fejlődése nem tért el lényegesen más nyugat-európai államokétól. Blackbourn és Eley szerint indokolatlan a Kaiserreich polgárságát csökevényesnek, az elmulasztott polgári forradalom miatt feudálisnak tekinteni. A német polgárság igenis képes volt a maga képére formálni Németországot –ami persze nem felelt meg teljesen a liberalizmus absztrakt elképzeléseinek, s nem jelentette a politikai hatalom teljes átvételét. Az utóbbi azonban Angliában sem történt meg –állítják.⁵⁰ Kritikájuk több szempontból is találó. Németország fejlődése egyes területeken valóban nem különbözött számottevően más országokétól. Különösen ez a helyzet, ha nem csak az angolszász országokkal és Franciaországgal vetjük össze. Ugyanakkor ösztüzet zúdítva a teleologizmusra, a fenti szerzők hangsúlyai esetenként szintén félrevezetőek, hiszen tagadhatatlanul léteztek német sajátosságok például a nemzetfejlődésben, a politikai kultúrában, de ekként tarthatjuk számon a jelentős katonai befolyást az államéletre, s az erős bürokráciát is.⁵¹

Sajátos „különutat” feltételez David P. Calleo is, amikor úgy véli, hogy a Vilmos-kori Németországhoz képest más nemzeteknél sem hiányoztak kevésbé olyan értékek, mint például a társadalmi igazságosság. Szerinte egyetlen lényeges különbség okozta Németország kálváriáját, mégpedig a sajátos geopolitikai helyzet. Németország ugyanis Európa közepén nem rendelkezett olyan szabad expanziós területtel, mint a széleken elhelyezkedő többi nagyhatalom, Franciaország, Oroszország, vagy Nagy-Britannia. Az európai államrendszer nem tudta tolerálni Németország felemelkedését, így a nagy háborús összeütközések szinte be voltak programozva a huszadik századi német történelembe –sugallja determinisztikus szemlélettel Calleo.⁵²

Bár úgy tűnik, hogy a „Sonderweg” elméletének vonzereje – részben az említett kritikák miatt – jelentősen csökkent az utóbbi évtizedben, a társadalomtörténet a 70-es évektől kezdődően mindinkább „birtokba vette” a náci uralom tizenkét évét is. Eközben támaszkodhatott néhány korábbi, témaválasztásában és főként módszerében közelálló munkára, mint például

Martin Broszat és Hans Mommsen klasszikus tanulmányaira.⁵³ E történészek a 80-as években mind hatásosabban képviselték az úgynevezett funkcionista-strukturalista interpretációt, ami hangsúlyozza a Harmadik Birodalom kaotikus belső struktúráit, polikratikus vonásait.⁵⁴ Broszat és Mommsen szerint nagy a veszélye annak, hogy „túlracionalizáljuk” Hitler politikáját, s ennek következtében magának a Harmadik Birodalomnak a működését is, melyet egyfajta „szervezett dezorganizáció” jellemzett. A kormányzati rendszer hagyományos működése egyre inkább megszűnt, a döntéshoztali mechanizmus felszabdalódott, „adminisztráció nélküli politika”⁵⁵ jött létre. Szervezettség csak az egyes apparátusokon belül létezett, közöttük pedig rivalizálás uralkodott.⁵⁶

Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a Hitler jelentőségének ezen átértékeléséből származó deperszonalizáció mennyire megfelel a társadalomtörténeti nézőpontnak. Ugyanez mondható el az angol Ian Kershaw Hitler mítoszával foglalkozó munkáiról is, melyek Hitler hatástörténetének egy új vonulatát jelentik. Kershaw főként bajorországi állami és pártszervek hangulatjelentései és bírósági jegyzőkönyvek alapján rekonstruálja a korabeli német közvélemény Hitler-képét. Úgy véli, hogy e mítosz képezte a rezsim döntő integrációs erejét.⁵⁷ Kialakulásában azonban nem Hitler személyes tulajdonságai, nem is világnézete, s még csak nem is a goebbelsi propaganda kifinomult manipulációi kaptak döntő szerepet. A mítikus Hitler-képet „éppen annyira maga a lakosság alkotta, mint amennyire propagandisztikusan beleszugerálták.”⁵⁸ – állítja Kershaw. Vagyis a Hitler-mítosz kialakulásában „a politikai és társadalmi mentalitások és értékelképzelések játszottak közre, melyek a lakosság különböző részeiben egy egyedi sajátosságokkal rendelkező Führer alakja iránt különös fogékonyságot alakítottak ki. Ebben egyidejűleg a 20-as évek német társadalmának meghatározott szocio-politikai struktúrái is tökröződtek.”⁵⁹

A társadalomtörténet fejlődése szempontjából szimptomatikus az úgynevezett „Alltagsgeschichte” (hétköznapi élet története) térhódítása is. Ez az irányzat kétségkívül nem része az „új társadalomtörténet”-nek, olyannyira, hogy időnként heves vitában állnak egymással képviselőik.⁶⁰ Főként elmélet-nélküliségét, sőt elméletellenességét többen (H.-U. Wehler és J. Kocka) hevesen és joggal bírálták, mivel az „Alltagsgeschichte” nem a társadalmi struktúrák és az azokat meghatározó társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatok egészének vizsgálatára törekszik, hanem egyfajta mikrotörténelemre, az átlagemberek és környezetük mindennapi tapasztalatainak feltérképezésére, a „történelem alulról és belülről” jelszavának megfelelően.⁶¹

Ennek ellenére a náciizmus kutatásában ez a megközelítés is több vonatkozásban erősítette a társadalomtörténet más iskoláinak eredményeit. Mindenekelőtt a regionális és helytörténeti kutatáshoz kapcsolódó ezen új perspektíva révén szerzett empirikus adatok sokasága jelentősen hozzájárult a totalitarizmuselméletek további háttérbe szorulásához.⁶² Követői kimutatták, hogy a történetírás tarthatatlanul leegyszerűsített olyan kérdéseket, mint az együttműködés a rezsimmel, az ellenállás, a konszenzusképzés a Harmadik Birodalomban. „A vagy elutasítás, vagy együttműködés polarítása túlságosan leegyszerűsített álláspont” – írja Alf Lüdtke.⁶³ A tömegek mobilizálásának,

lojalitásuk megnyerésének képessége csak úgy érthető meg, ha figyelembe vesszük, hogy a rezsim még a hadisikerek elmaradása, s népszerűségének érzékeny hanyatlása idején is sokkal inkább a megnyerésre, pozitív eszközök alkalmazására épített – a zsidóság kivételével és az utolsó hetektől eltekintve –, mint azt az irodalom általában feltételezi. A náci célok között számtalan kimondottan multibaforduló, antihumánus elem kapott helyet, a lakosság széles rétegeit azonban nem ezek, hanem az értéksemleres értelemben is teljesítménynek számító tényezők láncolták a rezsimhez, elérve széles rétegek érdekeinek és törekvéseinek integrálását.⁶⁴ Jellemző példaként, Michael Prinz amellet érvel, hogy a náciizmusnak változást sikerült elérnie a munkásság társadalmi státusában. Kimutatja, hogy a rezsim miként bontotta le az alkalmazottak (Angestellte) tradicionális előjogait, s szüntette meg a munkásságot tőlük elválasztó szakadékot. A „Volksgemeinschaft” („népközösség”) ebben az értelemben több volt, mint pusztá frázis. „Azáltal, hogy a náci államnak sikerült a munkásság társadalmi elismerésre irányuló régi igényét kielégítenie, azáltal, hogy pótolta a polgárság történelmi mulasztását ezen a területen, a munkásság ön- és ellenséggépének tartós megváltoztatását érte el...”⁶⁵

A társadalomtörténet mind intenzívebb jelenléte fontos változásokkal járt a Harmadik Birodalom kutatásában. Ez a történetirői vonulat a struktúra- és/vagy társadalomtörténeti aspektusoknak, a szocioökonómiai tényezőknek ad elsőbbséget a korábban uralkodó esztetörténeti megközelítések helyett, s a perszonalizálással, az ideológiai-külpolitikai faktorokkal szemben. Teszi ezt anélkül, hogy elfogadná a korábbi szovjetmarxista interpretációk dogmatizmusát, vagyis elismeri az ideológiai és kulturális erők autonómiáját: számára az állam nem csupán az uralkodó osztályok derivátuma. Az új módszerek mellett új témák is megjelentek, vagy sokkal nagyobb hangsúlyt kaptak, mint a gazdaság és politika kölcsönhatása, a közvélemény alakulása, a mindennapi élet története, a szociálpolitika, a szabadidő, a náci politika hatása az egyes társadalmi csoportokra, modernizációs hatások, vagy a Harmadik Birodalom és a Német Szövetségi Köztársaság közötti kontinuitás problémája.⁶⁶ Más, hagyományos témák új megvilágításba kerültek, elsősorban az ellenállás története, ami mindenekelőtt deperszonalizálódott.⁶⁷ Az új eredmények szerint egy sor területen csak részleges lehetett a totaliter uralmi igények megvalósítása. Mint Norbert Frei írja, „a lakosság politikai magatartásának pontos, empirikus vizsgálata ellentmond a totalitarizmuselméletek által inspirált elképzeléseknek, egy (...) 'atomizált', s ezáltal az indoktrinális erőszaknak tökéletesen kiszolgáltatott individumról.”⁶⁹ Számtalan olyan önvédelmi mechanizmus létezett, mely bizonyos fokú autonómiát biztosított a társadalom számára, s ezáltal a központi, monolitikus irányítás e szférákban nem érvényesülhetett. Mindez ráirányítja a figyelmet arra, hogy megengedhetetlen a konkrét társadalmi viszonyok elemzése helyett az ideológiának tulajdonítani kiemelt szerepet az interpretációban. Ennek megfelelően, a náciizmus elemzésében nem csupán a totalitarizmuselméleteken nyugvó interpretációk jutnak egyre kisebb jelentőséghez, hanem a fasizmuselméletek is. Ezek a nemzeti szocializmus mozgalmi szakaszának interpretációjában nyilvánvalóan hasznosíthatók, ekkor ugyanis fontos párhuzamok találhatók a fasiszta mozgalmakkal. A rendszerszakaszt illetően azonban az összehasonlító fasiz-

muselméletek is visszaszorulóban vannak, különösen német nyelvterületen választja azokat mind kevesebb munka elméleti keretétül. A társadalomtörténet vitákat kavarázó offenzívája következtében mégsem fenyeget a sivár empirizmus uralma: a kihívást nem csupán a kutatás tárgya, hanem módszere is jelenti.

Jegyzetek

1. Pierre Aycoberry: *The Nazi Question*. New York 1981. vii
2. Csak néhány fontos munkára utalva: Vajda Mihály: A fasiszta diktatúra funkciója. *Magyar Filozófiai Szemle* 11 (1970) 525–574. tanulmánya ugyan kiemelte a „német fasizmus egyediségét, a sokáig meghatározónak számító Ormos Mária-Incze Miklós: *Európai fasizmusok*. Bp. 1976. c. munkában azonban nincs meg ez a megkülönböztetés, sőt, a szerzők elhatárolódtak Vajdától (9.). Ormos Mária: *Nácizmus–fasizmus*. Bp. 1987. c. művében a nácizmust – a címben is megjelenő megkülönböztetés ellenére – lényegében a fasizmus egy sajátos típusaként tárgyalta (287; 375.).
3. Vö: Charles F. Delzell: *Antifaschismus In: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie*. Bd. 1. Freiburg 1967. 220–237.
4. Jürgen Kocka: *Ursachen des Nationalsozialismus*. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 21. Juli 1980. 3–15.
5. Az értelmezések tagolására lásd a kiváló munkát, melynek szemlélete több kérdésben a miénkhöz legközelebb áll: Ian Kershaw: *Der NS-Staat*. Reinbek bei Hamburg 1988.; *A Harmadik Birodalom historiográfiájára* lásd még átfogóan: John Hiden–John Farquharson: *Explaining Hitler's Germany*. London 1983.; Klaus Hildebrand: *Das Dritte Reich*. München 1987.;
6. Klaus Hildebrand: *Stufen der Totalitarismus-Forschung*. *Politische Vierteljahresschrift*. IX (1968) 397–422.
7. Walter Schlangen: *Die Totalitarismus-Theorie: Entwicklung und Probleme*. Stuttgart–Berlin 1976. 21. s. köv.
8. Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*. New York 1951. A következőkben egy rövidített kiadása alapján idézve: *Elemente totaler Herrschaft*. Frankfurt am M. 1958.
9. Zbigniew Brzezinski–Carl J. Friedrich: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge/Mass. 1956. A német kiadás alapján idézve: *Totalitäre Diktatur*. Stuttgart 1957.
10. Arendt: i. m. 63.
11. Aycoberry: i. m. 130–133.
12. Friedrich: i. m. 19. s. köv.
13. Friedrich: i. m. 19.
14. Leonard B. Schapiro: *Totalitarismus*. In: *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*. i. m. Bd. 6. 485–486.
15. Karl D. Bracher: *Die Auflösung der Weimarer Republik*. Stuttgart 1955.; Karl Dietrich Bracher–Wolfgang Sauer–Gerhard Schulz: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Köln–Opladen 1960.; Karl D. Bracher: *Die deutsche Diktatur*. Köln–Berlin 1969.
16. Karl Dietrich Bracher referátuma. In: *Totalitarismus und Faschismus*. München–Wien 1980. 13.

17. Karl Dietrich Bracher: Schlüsselwörter in der Geschichte. Düsseldorf 1978. 104.
18. Karl Dietrich Bracher: Totalitarismus. In: Staatslexikon. Bd. 5. Freiburg–Basel–Wien 1989. 491–494.; Uő: Die Aktualität des Totalitarismusbegriffes. In: Konrad Löw (Hg.): Totalitarismus. Berlin 1988. 11–19.
19. Walter Laqueur: Totalitarismus: Gibt es ihn? Gab es ihn jemals? Europäische Rundschau. (1986) Heft 1. 9–22.
20. Carl J. Friedrich: Totalitarianism: Recent Trends. Problems of Communism. 17 (1968) 32–43.; Uő: Diktatur. In: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie. Bd. 1. Freiburg 1967. 1240–1259.
21. Werner Hofmann: Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion. Berlin 1956. 303.
22. Uwe Dietrich Adam: Anmerkungen zu methodologische Fragen in den Sozialwissenschaften: Das Beispiel Faschismus und Totalitarismus. In: Manfred Funke (Hg.): Totalitarismus. Düsseldorf 1978. 33–34.
23. A gazdag irodalomból csak néhány munkára utalunk: Martin Broszat: Der Staat Hitlers. München 1969.; Edward N. Peterson: The Limits of Hitler's Power. Princeton 1969.; Hans Mommsen: Beamtentum im Dritten Reich. Stuttgart 1966.; Dieter Petzina: Autarkiepolitik im Dritten Reich. Stuttgart 1968.
24. Peter Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. Geschichte und Gesellschaft. 2 (1976) 442.
25. Wolfgang Wippermann: Faschismustheorien. Darmstadt 1989. 6.
26. Az alábbi kiadás alapján idézve: Ernst Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche. München 1984.
27. Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. München 1987. 138. s köv.
28. Wolfgang Wippermann: Faschismus – nur ein Schlagwort? Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte. XVI (1987) 353.
29. Nicos Poulantzas: Fascism and Dictatorship. London 1974.; ld. még: Jane Caplan: Theories of Fascism: Nicos Poulantzas as Historian. History Workshop. 3 (1977) 83–100.
30. Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche i. m. 51.
31. Ernst Nolte: Die Krise des liberalen Systems und die faschistische Bewegungen. München 1968. 385.
32. Wolfgang Sauer: National Socialism: Totalitarianism or Fascism. The American Historical Review. Vol. LXXIII (1967–1968) 414.
33. Hildebrand: Das Dritte Reich i. m. 141.
34. Hans Mommsen referátuma. In: Totalitarismus und Faschismus i.m. 18–27.; Hildebrand: Das Dritte Reich i. m. 141.
35. Seymour Martin Lipset: Political Man: The Social Bases of Politics. Garden City, N. Y., 1960. 133–134.
36. Hildebrand: Das Dritte Reich i. m. 141–142.
37. Karl Dietrich Bracher: Faschismus. In: Staatslexikon Bd.2. Freiburg–Basel–Wien 1986. 558.
38. Különösen hangsúlyozza ezt: Saul Friedländer: Vom Antisemitismus zur Ausrottung. In: Eberhard Jäckel – Jürgen Rohwehr (Hg.): Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Stuttgart 1985. 21–25.; a különbségekre általában ld. még: Karl Dietrich Erdmann: Nationalsozialismus-Faschismus-Totalitarismus. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 1976. 458–459.; Kershaw: Der NS-Staat i. m. 36.

39. Pl.: Paul Hayes: The Triumph of Caesarism: Fascism and Nazism. In: Uő. (Ed.): Themes in Modern European History, 1890-1945. London-New York 1992. 190-191.
40. Pl.: Karl-Dietrich Bracher: The Role of Hitler. In: Walter Laqueur (Ed.): Fascism: A Reader's Guide. London 1979. 201-202.
41. Klaus Hildebrand: Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates. Historische Zeitschrift. 217 (1973) 584-632.
42. Ernst Nolte referátuma. In: Totalitarismus und Faschismus i. m. 77.
43. Friedländer i. m.
44. Hildebrand: Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates i. m.; Uő.: Das Dritte Reich i. m. 132. s. köv.; Andreas Hillgruber: Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg? Düsseldorf 1982. 48. s. köv.
45. Gerhard A. Ritter: The New Social History in the Federal Republic of Germany. London 1991.
46. Ezen alapuló neves feldolgozás: Hans-Ulrich Wehler: Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918. Göttingen 1973.; ld. még: Hans Jürgen Puhle: Deutscher Sonderweg. Journal für Geschichte. 1981. Heft 4. 44-45.; Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität. München-Wien 1982.
47. Bernd Faulenbach: Deutscher Sonderweg. Aus Politik und Zeitgeschichte. 33. 15. August 1981. 4-12.
48. Thomas Nipperdey: Wehlers „Kaiserreich”. Eine kritische Auseinandersetzung. Geschichte und Gesellschaft. 1 (1975) 539-560.
49. David Blackburn- Geoff Eley: Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Frankfurt am M.-Berlin-Wien 1980.; Geoff Eley: What Produces Fascism: Preindustrial Traditions or a Crisis of the Capitalist State? Politics and Society. 12 (1983) 53-82.; Geoff Eley: From Unification to Nazism. Reinterpreting the German Past. Boston-London 1986.; Richard J. Evans: Introduction: Wilhelm II's Germany and the Historians. In: Uő. (Ed.): Society and Politics in Wilhelmian Germany. London-New York 1978. 1-39.; Uő: The Myth of Germany's Missing Revolution. In: Uő.: Rethinking German History. London 1987. 93-122.
50. A vitára lásd: Hans-Ulrich Wehler: „Deutscher Sonderweg” oder allgemeine Probleme westlichen Kapitalismus? Zur Kritik an einigen „Mythen deutscher Geschichtsschreibung”. Merkur. 35 (1981) 478-187.; Jürgen Kocka: German History before Hitler: The Debate about the German „Sonderweg”. Journal of Contemporary History. 23 (1988) 3-16.
51. Michael John: The Peculiarities of the German State: Bourgeois Law and Society in the Imperial Era. Past and Present. 119 (1988) 105-131.
52. David P. Calleo: The German Problem Reconsidered. Cambridge-London 1978.
53. Martin Broszat: Der Staat Hitlers. Stuttgart 1969.; David Schoenbaum: Hitler's Social Revolution. Bloomington 1966.; Hans Mommsen: Beamtentum im Dritten Reich. Stuttgart 1966.
54. Maga a polikrácia fogalma több autonóm, egymással versengő uralmi centrumot jelent. Szigorúan meg kell különböztetni a pluralista rendszertől, amelyben az egyes társadalmi csoportok szabályozott módon egyenlítik ki egymás hatalmát: „A polikrácia az uralom azon állapotát jelöli, amely nem egy általánosan elismert alkotmányon nyugszik, hanem a mindenkor erőviszonyok 'vadnövekedésének' eredményeként fejlődik.” Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie i. m. 441-442.
55. Hans Mommsen: National Socialism: Continuity and Change. In: Walter Laqueur (Ed.): Fascism. A Reader's Guide. Harmondsworth 1979. 179-210.

56. Hans Mommsen: Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. In: Gerhard Hirschfeld-Lothar Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“: Mythos und Realität. Stuttgart 1981. 43–72.
57. Ian Kershaw: Der Hitler-Mythos. Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich. Stuttgart 1980. 132.
58. Kershaw: Der Hitler-Mythos i. m. 22.
59. Ian Kershaw: Hitlers Popularität. In: Hans Mommsen–Susanne Willems (Hg.): Herrschaftsalltag im Dritten Reich. Düsseldorf 1988. 25.
60. Franz-Josef Bruggemeier–Jürgen Kocka: „Geschichte von unten – Geschichte von innen“. Kontroversen um Alltagsgeschichte. Frankfurt am M. 1984.; Jürgen Kocka: Klassen oder Kultur. Merkur. 36 (1982) 955–965.; Martin Broszat: Plädoyer für Alltagsgeschichte. Eine Replik auf Jürgen Kocka. Merkur. 36 (1982) 1244–1248.; P. Borscheid: Alltagsgeschichte – Methodentorheit oder Tor zur Vergangenheit. in: Wolfgang Schieder – Volker Sellin (Hrsg.): Sozialgeschichte in Deutschland. Vol. 1. Göttingen 1986. 53–66.; Roger Fletcher: History from Below Comes to Germany: The New History Movement in the Federal Republic of Germany. Journal of Modern History. 60 (1988) 557–568.
61. Ritter: i. m. 35.
62. A legnagyobb vállalkozás e területen: Martin Broszat u.a. (Hrsg.): Bayern in der NS-Zeit. 6 Bände. München 1977–1983.
63. Alf Lüdtke: Wo bleibt die „rote Glut“? Arbeitererfahrungen und deutscher Faschismus. In: Uö (Hrsg.): Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen. Frankfurt-New York 1989. 230.; Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung? München 1984.
64. Kershaw: Der NS-Staat i. m.
65. Michael Prinz: Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen. München 1986. 334.
66. Detlev Peukert–Jürgen Reulecke-Adalheid Castel-Rudenhausen (Hrsg.): Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus. Wuppertal 1981.; Detlev Peukert: Das „Dritte Reich“ aus der „Alltags“-Perspektive. Archiv für Sozialgeschichte. 26 (1986) 533–556.; Mathilde Jamin: Zwischen den Klassen. Zur Sozialstruktur der SA-Führerschaft. Wuppertal 1984.; Michael Kater: The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919–1945. Oxford 1983.; Ian Kershaw: Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945. Oxford 1983.; Martin Broszat–Klaus-Dietmar Henke–Hans Woller (Hrsg.): Von Stalingrad zur Währungsreform. Zur Sozialgeschichte des Umbruchs in Deutschland. München 1988.; Werner Conze–M. Rainer Lepsius (Hrsg.): Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zum Kontinuitätsproblem. Stuttgart 1983.; Michael Prinz–Rainer Zitelmann (Hrsg.): Nationalsozialismus und Modernisierung. Darmstadt 1991.
67. Martin Broszat: Zur Sozialgeschichte des deutschen Widerstandes. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 34 (1986) 293–309.; Hans Mommsen: Widerstand und Dissens im Dritten Reich. In: Klaus-Dietmar Henke–Claudio Natoli: Mit dem Pathos der Nüchternheit. Frankfurt-New York 1991. 107–118.; Ezenkívíl fontos idevágó anyagot tartalmaz : Broszat u. a. (Hrsg.): Bayern in der NS-Zeit i. m.
68. Norbert Frei: Der Führerstaat. München 1987. 167.

Béla Tomka

Von den Totalitarismustheorien bis zur „neuen Sozialgeschichte”
Akzentveränderungen in der Bewertung des Dritten Reiches

Zwar kann die Auffassung des Nazismus als Faschismus bereits in der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen und während des zweiten Weltkriegs festgestellt werden, 1940–1950 wird der Nationalsozialismus in Westeuropa in erster Linie im Rahmen der Totalitarismustheorien analysiert. Der verallgemeinernde, auch den Nazismus beinhaltende Faschismusbegriff wurde in dieser Zeit ausschließlich von den (sowjet)marxistischen Gesellschaftswissenschaften benutzt und in Westeuropa erst in den 60er Jahren wieder verbreitet. Durch die sozialwissenschaftlichen Forschungen der 70–80er Jahre kam es in der Bewertung des Dritten Reiches zu erheblichen Akzentveränderungen, die den individuellen Charakter des Nazismus betonende Interpretationen begünstigten. Diese bezeichnen entweder den extremen Antisemitismus als ein definierendes Merkmal des Nazismus oder halten ihn für das Produkt der eigenartigen deutschen historischen Entwicklung. Vor allem zeichnete sich die deutsche „neue Sozialgeschichte” in der Ausarbeitung der Thesen des „Sonderwegs” aus. Mit der Sozialgeschichte erschienen neben den neuen Methoden auch neue Themen oder bekamen eine viel größere Bedeutung: die Wechselwirkung der Wirtschaft und der Politik, die öffentliche Meinung, die Geschichte des Alltags, die Sozialpolitik, die Freizeit, die Wirkung der Nazipolitik auf bestimmte Gesellschaftsgruppen, die Modernisation. Andere, traditionelle Themen gerieten in ein neues Licht, so z. B. die Geschichte des Widerstandes. Die Vielzahl der mit regionalen und lokalen Forschungen verbundenen empirischen Daten, die durch die neue gesellschaftshistorische Perspektive gewonnen wurden, trug wesentlich dazu bei, daß die Totalitarismustheorien immer mehr in den Hintergrund gerieten. Es wurde eindeutig bewiesen, daß die monolithische Herrschaft in vielen Gebieten nicht zur Geltung kommen konnte. Daraus folgt, daß in der Interpretation anstatt der Ideologie vielmehr der Analyse der konkreten gesellschaftlichen Verhältnisse eine größere Rolle zuzusprechen sei. Dementsprechend kommt bei der Auswertung des Nazismus nicht nur den auf den Totalitarismustheorien basierenden Interpretationen, sondern auch den Faschismustheorien eine geringere Bedeutung zu. Diese sind zwar bei der Interpretation der Bewegungsphase des Nationalsozialismus offensichtlich von Nutzen, wenn es um die wichtigen Parallelen zu den faschistischen Bewegungen geht. Die Systemphase betreffend geraten aber auch die kontrastiven Faschismustheorien immer mehr in den Hintergrund, ganz besonders auf den deutschsprachigen Gebieten werden sie immer weniger als theoretischer Rahmen der wissenschaftlichen Aufsätze angewandt. Durch die umstrittene Offensive der Gesellschaftsgeschichte droht jedoch der öde Empirismus nicht vorzuherrschen: die Herausforderung verbirgt sich auch diesmal nicht nur in dem Forschungsobjekt, sondern auch in der Methode.

Béla Tomka

From Theories of Totalitarianism to the „New Social History”

Changing emphases in the interpretation of the Third Reich

Although the interpretation of Nazism as Fascism could be perceived between the two world wars and during World War II, National Socialism was analyzed in the 1940s and 1950s mostly within the framework of totalitarianism theories. At this time the generalizing definition of Fascism that included Nazism was used by (Soviet)-Marxist social theory only, and it was again widely used in the West only in the 1960s. Studies of social theory in the 1970s and 1980s resulted in significant shifts of emphasis in the interpretation of the Third Reich, favourable for those stressing the unique nature of Nazism. These interpretations either regard its extreme anti-semitism as its decisive criterium, or view it as the product of a specific German historical development. The „New Social History” particularly excelled in elaborating the theses of the Sonderweg. Besides new methods, new topics also appeared or got much greater emphasis in social history; these included the interrelationship of economy and politics, the changing of public opinion, history of everyday life, social politics, leisure, the effect of Nazi politics on various social groups, modernizing processes. Other, traditional topics, first of all the history of resistance, were studied in new light. The mass of empirical data acquired through this new sociohistorical perspective, associated with studies in regional and local history was a significant contribution to further pushing the theories of totalitarianism into the background. It has been shown that monolithic rule was incapable of functioning in a number of fields. All this directs attention to the fact that attributing a special role to ideology must not take the place of the analysis of actual social conditions in interpretation. Consequently, it is not only the interpretations based on theories of totalitarianism but theories of Fascism as well that are losing significance in analyses of Nazism. These, obviously, can still be used in the interpretation of the movement phase of National Socialism, when important parallels can be established with Fascist movements. As to the system phase, however, comparative theories of Fascism are fading into the background and very few works use them as theoretical framework, especially in German speaking countries. The rule of bleak empirism as the result of the debate inspired by the offensive of social history is not imminent, however: just as always, besides the object of the research, its method also poses a challenge.